

Joseph Butler (1692-1752) en de Verlichting

Dr. Chris de Jong

1. Leven

Joseph Butler werd geboren in 1692 en bekleedde, na zijn studie in Oxford, verschillende functies binnen de *Church of England*, de Engelse staatskerk. In 1738 werd hij tot bisschop van Bristol verheven. In 1750 ging hij over naar Durham, een van de oudste en rijkste diocesen van Engeland, waar hij in 1752 overleed. Leidden Butler's ideeën aanvankelijk tot enige controverse en beschouwde David Hume (1711-1776) zijn werk als van weinig belang,¹ de Amerikaanse presbyteriaan Albert Barnes, die tot de gematigde Verlichting in de stijl van John Locke (1632-1704) gerekend kan worden, wijdde daarentegen in 1830 een lovende bespreking aan Butler's hoofdwerk, *The Analogy of Religion, Natural and Revealed, to the Constitution and Course of Nature* uit 1736, en gaf het negen jaar later opnieuw uit (met dezelfde bespreking als voorwoord). Zijn oordeel was dat "the works of such men [M. Luther, J. Calvijn, Th. Beza, de 17de eeuwse puriteinse theoloog J. Owen e.a.] are a collection of principles to be carried into every region of morals and theology, as a standard of all other views of truth. Such a distinction we are disposed to give to Butler's Analogy".² Barnes was niet de enige die Butler's *Analogy* prees. Joseph Napier (1804-1882), die een reeks essays aan Butler wijdde, zei dat "for logical completeness, candour in controversy, cautious moderation, moral thoughtfulness, practical wisdom, and love of truth, Bishop Butler has left in his memorable work 'monumentum aere perennius'", een monument dat bestendiger is dan koper.³ Daniel Wilson, een van de uitgevers van Butler's werk, verklaarde dat "he takes his place with Bacon, and Pascal, and Newton – those mighty geniuses who opened new sources of information on the most important subjects, and commanded the love and gratitude of mankind".⁴ Of het gezelschap van Isaac Newton hem aangenaam geweest zou zijn, is twijfelachtig.

2. Het doel van zijn werk

Om het belang van het werk van Butler te omschrijven wees Barnes erop dat de aanvallen op het christendom van twee kanten kwamen: de natuurwetenschappen, destijds *natural philosophy* geheten, en de moraal. Vanuit de eerste werd getracht de feitelijke correctheid van de bijbel onderuit te halen, doch dat was zijns inziens mislukt. Hoe meer geprobeerd werd historische, natuurwetenschappelijke en andere onjuistheden in de bijbel aan te tonen, hoe meer de bijbelse waarheid zijns inziens bevestigd werd. Het christendom heeft van die kant dan ook niets te vrezen – een bewering die gelet op het werk van bijvoorbeeld Erasmus Darwin, de auteur van *Zoonomia; or the laws of organic life* uit 1794, waarin hij zijn ideeën geeft betreffende de evolutie, die miljoenen jaren in beslag heeft genomen, bepaald te optimistisch was. Barnes had geen oog voor de ernst van de frontale aanval die toen in voorbereiding was en die het orthodoxe christendom

1 David Hume, *A letter from a gentleman to his friend in Edinburgh: containing some observations on a specimen of the principles concerning religion and morality, said to be maintain'd in a book lately publish'd, intituled, A Treatise of Human Nature, &c.* (Edinburgh: 1745) 35.

2 Barnes, "Review", 695.

3 Napier, *Lectures on Butler's Analogy of Religion*, 2.

4 Gillett, *God in Human Thought*, II, 699.

in de verdediging zou dringen. Overigens: Barnes kende het werk van Darwin wel, wiens mening hij samenvatte “that man is but an improved and educated ape”.⁵

De andere tak van de heersende controverses, “the moral government of the world”, was het terrein van Butler,⁶ wiens invloed op de 18de en 19de eeuwse Angelsaksische *moral philosophy* volgens Barnes en andere waarnemers diepgaand was.⁷ Butler’s *Analogy* is ontstaan tegen de achtergrond van de met de kroning van Charles II in 1660 ingezette Engelse Restauratie, waarover hij een uitgesproken negatief oordeel had. Met het christendom en de publieke moraal was het sindsdien op de Britse eilanden droevig gesteld. Niet alleen in hofkringen, in alle geledingen van de samenleving vierden corruptie, onverschilligheid, losbandigheid, hedonisme en geloofsafval hoogtij, waarbij de deur voor verlichtingsideeën, rationalisme en deïsme wijd openstond.

Butler keert zich tegen de tijdgeest en wil aantonen dat het christendom als openbaringsreligie volkomen verkeerd beoordeeld wordt en, anders dan zijn bestrijders beweren, aan de eisen der moderne rationaliteit voldoet. Sommige toonaangevende deïsten, zoals Lord Herbert of Cherbury, John Toland en Matthew Tindal accepteerden op rationele gronden weliswaar een leven na de dood, doch voor hen en vele anderen was het christendom als openbaringsreligie overbodig dan wel onaanvaardbaar. Met typische verlichtingsretoriek richt Butler zich tot “all people of discernment”, de intelligentsia, die het gemakkelijkst voor verlichtingsideeën en andere nieuwlichterij gewonnen worden. Hij bestrijdt hen met hun eigen wapens en wijst hen erop dat “there is, I think, strong evidence of its [*i.e.* Christianity’s] truth; but it is certain no one can, upon principles of reason, be satisfied of the contrary.”⁸

3. Rede en openbaring

Butler publiceerde zijn *Analogy* om zijn onverschillige, twijfelende en zwak-gelovige landgenoten, lieden met “a certain fearlessness with regard to what may be hereafter under the government of God”, op andere gedachten te brengen. Het boek, waarin de vragen rondom de theodicee een belangrijke rol spelen, is geen donderpreek noch bevat het een abstract betoog over de manier waarop zijn ideeën gereduceerd kunnen worden tot een sluitend filosofisch systeem. Zijn doel is om langs rationele weg, in de geest van de Verlichting, de bezwaren tegen kerk en christendom te weerleggen aan de hand van de analogie of de “likeness”, die er zijns inziens bestaat tussen het christelijk geloof en de manier waarop de fysieke wereld geordend is. Op basis van deze veronderstelde analogie trekt hij “highly credible” conclusies over het leven na de dood. Hierbij dient bedacht te worden dat Butler leefde in een tijd die zich nog nauwelijks het werk van Isaac Newton (1643-1727) en andere wetenschapsmensen eigen had gemaakt. Hij spreekt niet alleen voor zichzelf als hij constateert dat “we are in such total darkness, upon what causes, occasions, reasons, or circumstances the present course of nature depends”.⁹ In de ogen van Butler is dit echter geen probleem, integendeel; het vormt zowel de basis als het overheersende thema van zijn denken.

Butler gaat uit van de kerkvader Origenes (185-253/254). Die wees erop dat wie gelooft dat de fysieke wereld en de openbaring dezelfde goddelijke auteur (“Author of nature”) en eerste oorzaak (“First cause”) hebben, ook moet verwachten in de bijbel dezelfde problemen en on-

5 Barnes, “Review”, 715.

6 Barnes, “Review”, 696-697.

7 Darwall, “Introduction”, 3.

8 Butler, *Analogy*, 141-142.

9 Butler, *Analogy*, 167.

gerijmdheden aan te treffen als die welke gevonden worden in de wijze waarop de fysieke wereld reilt en zeilt. Zo zet Origenes Butler op het spoor van de analoge redenering, die hij (Butler) verder kan ontwikkelen bij gratie van het feit dat hij (net als Origenes) in het pre-natuurwetenschappelijke tijdperk leefde. Aan deze these van Origenes kan volgens Butler worden toegevoegd dat zij die ontkennen dat de bijbel door God gegeven is, impliciet ontkennen dat de wereld door hem geschapen is, wat absurd is – waarmee hij zowel de deïsten en anderen die een Schepper erkennen doch de bijbel en vooral de daarin beschreven wonderen afwijzen, als Descartes, die het bestaan van de materiële wereld slechts op een hypothese baseert en niet op het handelen van een Schepper, van tafel veegt.

Uit Origenes leidt Butler af dat de bijbelse openbaring, de natuurlijke theologie (het domein van de rede) en de fysieke natuur tezamen één groot communicatiesysteem vormen, een alomvattende bron van kennis en inzicht, waarlangs de waarheid van God in verschillende vormen aan de mens wordt meegedeeld. De natuurlijke theologie, die volgens Butler “is written upon our hearts”,¹⁰ dat wil zeggen van alle tijden is en in een of andere vorm bij alle volkeren gevonden wordt, leert dat de wereld door God geschapen is en onder zijn leiding staat. Ze vervult een brugfunctie tussen de fysieke natuur en de openbaring doordat ze vragen stelt en rationele argumenten levert die geen weldenkend mens kan negeren of ontkennen en die als vanzelf tot het christendom leiden. Het functioneren van de natuurlijke theologie beschrijft hij als volgt:

it must be allowed just, to join abstract reasoning with the observation of facts, and argue from such facts as are known, to others that are like them; from that part of the Divine government over intelligent creatures, which comes under our view, to that larger and more general government over them which is beyond it; and from what is present, to collect what is likely, credible, or not incredible, will be hereafter.¹¹

4. Leven na de dood

Het eerste, grootste deel van de *Analogy* is gewijd aan de onsterfelijkheid van de ziel gezien vanuit het perspectief van de natuurlijke theologie, dus vanuit het perspectief van het niet door de openbaring geïnformeerde verstand. Hier bespreekt Butler het leven na de dood, althans de zeer grote, nauwelijks weerlegbare waarschijnlijkheid ervan, een belangrijk thema want daar volgt de grote en laatste afrekening van alles wat de mens in zijn leven gedaan en nagelaten heeft. Hoewel hij de mogelijkheid openlaat, al acht hij die nog zo klein, dat een bewijs van het tegendeel geleverd kan worden, betoogt hij dat zoals de transformatie van een onooglijk embryo in een denkend, volwassen mens en die van een onaanzienlijke rups in een prachtige vlinder zeer ingrijpende en wonderbaarlijke gebeurtenissen zijn, zo zich ook de transformatie van een mens via de dood en de wederopstanding in een nieuwe, hogere verschijningsvorm voltrekt: “that we are to exist hereafter in a state as different (suppose) from our present, as this is from our former, is but according to the analogy of nature; according to a natural order or appointment, of the very same kind with what we have already experienced”.¹²

De sleutels hier zijn de begrippen waarneming en continuïteit: de waargenomen continuïteit die bestaat tussen embryo en volwassen mens en tussen rups en vlinder bestaat “probably” ook tussen het leven van de mens voor en na de dood. Om de continuïteit aannemelijk te maken

10 Butler, *Analogy*, 157.

11 Butler, *Analogy*, v.

12 Butler, *Analogy*, 12.

hanteert hij het argument van de “accumulated evidence”: wie slechts eenmaal de zon heeft zien opkomen is er niet van overtuigd dat dit morgen weer gebeurt, hoe vaker hij echter de zon heeft zien opkomen hoe meer hij ervan overtuigd raakt dat de zon er morgen weer is. Dat Butler hier het begrip “probably” gebruikt betekent niet dat er gegronde reden is om aan de opkomst van een nieuwe zon te twijfelen, evenmin als, dankzij het beginsel der analogie, aan een leven na de dood. Maar hij moet erkennen dat deze conclusie niet meer is dan “well-nigh irresistible”.¹³ Verder komt de natuurlijke theologie niet.

5. Nicea

Butler gaat uitvoerig, doch vrij oppervlakkig in op de vorm waarin en de manier waarop de mens na de dood voortbestaat, waarbij hij een kritiekloos aanhanger blijkt te zijn van de dualistische materie-geestopvatting, die met het Concilie van Nicea (325¹⁴) haar entree in het Westerse christendom maakte en nadien ook in filosofische en natuurwetenschappelijke kringen is doorgedrongen. Deze houdt dat materie inert is en, in het geval van het lichaam van de mens, volledig afhankelijk van zijn niet-materiële vermogens, die Butler afwisselend “the living powers”, “living agents”, “conscience”, “personality” en “soul” noemt. Is het lichaam vergankelijk, de door God gegeven ziel, de zetel van het geweten en de vergaarbak van tijdens het leven opgedane ervaringen en ideeën, plaatst hij buiten het bereik van de dood. De ziel is in staat om op het lichaam in te werken en het te sturen doch heeft zelf geen fysiek, sterfelijk lichaam nodig om te bestaan en sterft niet met het lichaam: “we can have no reason to conclude, what befalls those systems of matter [i.e. our flesh and bones] at death, to be the destruction of the living agents”.¹⁵

6. God’s morele regering

Butler probeert God’s morele regering aannemelijk te maken met een op waarneming, analogie en continuïteit gebaseerde redenering. In het ondermaanse lijkt die regering vaak niet te bestaan en lijkt een vergrijp tegen een morele code of een misdaad niet gevolgd te worden door straf. Vaak gaat het de bozen voor de wind en loont de misdaad, terwijl de vromen en goeden van hart tegenspoed ondervinden. Volgens Butler is dat met opzet zo ingesteld, ten einde stervelingen de kans te geven berouw te tonen en vergiffenis te ontvangen. Maar dat zal eens veranderen, dan zal het verband tussen misdaad en lijden zichtbaar hersteld zijn en zullen recht en orde heersen.¹⁶

Butler stelt de vraag of iets dat op dit laatste lijkt nu al in de leven van alledag gevonden kan worden. Inderdaad leert observatie dat er in deze wereld in dit opzicht geen pure willekeur heerst, maar dat er tekenen zijn dat men onvermijdelijk geconfronteerd wordt met de gevolgen van eigen gedrag, misschien niet onmiddellijk maar wel op de langere termijn. Losbandigheid en misdragingen kunnen misschien leiden tot roem en rijkdom, tot het bevredigen van hebzucht, ijdelheid, ambitie of het koelen van wraakzucht, maar de consequenties van dergelijk negatief gedrag reiken veel verder, op de langere termijn kunnen ze leiden tot schuldgevoel, angst, verlies van gezondheid, karakter, gemoedsrust en vrede met de omgeving. De schuldige is altijd op de vlucht voor zichzelf en anderen en schaamt zich voor zijn daden. Er bestaat kennelijk zoiets als verdelende gerechtigheid, afzonderlijke feiten rijgen zich aaneen tot een voorlopig bewijs voor het bestaan

13 Butler, *Analogy*, 13-14.

14 Zie hierover het essay over Priestley, elders op deze site.

15 Butler, *Analogy*, 19, 23-26, 134-135.

16 Butler, *Analogy*, Deel I, hfdst. 2.

van een moreel regime. Dit uit observatie verworven inzicht, waar door Butler overigens niet genoemde klassieke filosofen als Seneca en Plutarchus reeds over schreven, correspondeert volgens hem met wat het christendom leert. Verwijzend naar Spreuken 1 ziet hij er het bewijs in van het handelen van God, de opperrechter: “The consequences of these deeds travel over in advance of this pleasure, and fix themselves deep beyond human power to eradicate them, in the property, health, reputation or peace of the man of guilt”.¹⁷ Dat geldt ook voor gedrag dat wenselijk is en als deugdzaam en positief beoordeeld wordt, zoals ijver, naastenliefde, vaderlandsliefde, grootmoedigheid, vredelievendheid en vroomheid, want die leiden tot innerlijke vrede, vriendschap, respect van de omgeving, een gevoel van veiligheid en “implicit hope of somewhat further”.¹⁸

Dat kwalijk gedrag meestal niet onmiddellijk consequenties heeft en de goddelijke gerechtigheid slechts ten dele of pas na lange tijd ten uitvoer wordt gelegd, wordt veroorzaakt door toevallige, niet-noodzakelijke omstandigheden, die de uitvoering van beloning en straf belemmeren doch die naar hun aard slechts tijdelijk van invloed zijn en geen stand houden. De indruk kan ontstaan dat God’s gunst of wraak uitblijft, maar die indruk is onjuist en is onderdeel van de ondermaanse beproeving. Want uiteindelijk volgen beloning en straf toch, soms in dit leven, zeker in het volgende. Is men eenmaal de brug van de dood overgestoken, dan verdwijnen alle tijdelijke belemmeringen. Butler concludeert dat “the result will be a perfection of moral government not witnessed, but yet suggested” door observaties in het hier en nu, “so that the notion of a moral scheme of government is natural and not fictitious, and there is reason to believe that, however imperfect now, the obstacles to its perfection will be finally removed”.¹⁹ De gelovigen putten hier moed uit, de ongelovigen en twijfelaars zijn gewaarschuwd.

God’s morele regime, voorzover dat door de natuurlijke theologie geformuleerd en door “real practical proof” van de “course of nature” bevestigd wordt, vormt een continuüm dat in deze en de volgende wereld heerst, beide bestaansfasen met elkaar verbindt en de dood overbrugt. Dit treft toe op individuen. Voor gemeenschappen, naties en volkeren bestaat een soortgelijk, zij het eenvoudiger moreel regime. Ook in hun geval worden misdadigheid, corruptie, wetteloosheid en zedelijk bederf vroeger of later onvermijdelijk en onverbiddelijk afgestraft, zoals blijkt uit het lot van grote en machtige rijken uit het verleden, van Babylon tot aan het Romeinse Imperium. Verwijzend naar deze voorbeelden waarschuwt Butler de Engelse natie dat de krachten van het kwaad zich uitputten, niet alleen in privé-zaken maar ook in nationale zaken.

7. De openbaring

Uit de door God geleide gang van zaken in de fysieke wereld kunnen correcte, zij het voorlopige conclusies getrokken worden ten aanzien van het door hem ingestelde morele regime. Hoewel dit regime niet door iedereen herkend wordt, beheerst het wel degelijk het leven van de mens. Het bestaan ervan kan aan de hand van de rede aannemelijk worden gemaakt, wat door ervaring en observatie wordt ondersteund, Butler’s vorm van empirie (die naar moderne begrippen geen empirie is). De bijbelse openbaring gaat verder en bewijst (“proves”) dat alle religie op God’s gezag steunt, aangezien de God van de bijbel, de Schepper van hemel en aarde, dezelfde is als de

17 Barnes, “Review”, 707.

18 Butler, *Analogy*, 57.

19 Butler, *Analogy*, Deel I, hfdst. 3; cf. Gillett, *God in Human Thought*, II, 707; cf. 1 Cor. 13: 12, For now we see through a glass, darkly, but then face to face: now I know in part, but then shall I know even as also I am known (Authorised Version).

“Author of nature” der filosofen. Dit houdt in dat ook de natuurlijke religie gebaseerd is op God’s openbaring; die is aan het begin der tijden aan de mens bekendgemaakt.²⁰ Zo verklaart hij de continuïteit tussen natuurlijke religie en het christendom. Het christendom ziet Butler

First, as a republication, and external institution, of natural or essential religion, adapted to the present circumstances of mankind, and intended to promote natural piety and virtue; and *secondly*, as containing an account of a dispensation of things, not discoverable by reason, in consequence of which several distinct precepts are enjoined us. For, though natural religion is the foundation and principal part of Christianity, it is not in any sense the whole of it.²¹

Butler herhaalt in wisselende bewoordingen dat er in beginsel geen conflict bestaat tussen natuurlijke theologie en christendom, maar dat de tweede de eerste bevestigt en in zich opneemt. Men kan uitspraken als “Christianity being a promulgation of the law of nature; being moreover an authoritative promulgation of it” zien als de centrale these van het tweede deel van dit boek en het uitgangspunt van zijn daar gegeven betoog.²²

Het christendom, dat gebaseerd is op de bijbelse openbaring, gaat volgens Butler verder waar de natuurlijke theologie en de rede ophouden, aangezien alleen deze openbaring afdoende de vragen kan beantwoorden over de eeuwigheid en de goddelijke regering en voorzienigheid. Er zou geen openbaring nodig zijn indien “the light of nature” voldoende was, maar dat is niet zo. Even krijgt men het idee dat Butler een hiërarchie van historische godsdiensten en filosofische stelsels construeert, waarbij men gaande van “laag” naar “hoog” via een geleidelijke opklimming de Waarheid, *i.e.* het christendom, bereikt. Maar er bestaat een diepe cesuur tussen het christendom en de natuurlijke religie (waaronder alle overige historische godsdiensten en filosofische stelsels begrepen zijn), want kenmerkend voor het christendom is dat het zaken leert die niet alleen buiten het bereik van de rede liggen maar ook die er tegen ingaan, zoals de angst die het opwekt in ieders hart voor zijn eeuwig lot, het inzicht dat berouw alleen niet voldoende is en dat alleen het verzoenend lijden en sterven van Christus uitkomst biedt.²³

8. Openbaring contra rede

Uitvoerig gaat Butler in op de vraag hoe het kan dat de openbaring soms tegen de rede in lijkt te gaan en tegelijk voor hen die de rede hoogachten aanvaardbaar is. De gedachtegang van Origenes volgend betoogt hij dat de gang van zaken in de fysieke natuur sterk kan afwijken van de verwachtingen die de mens koestert op basis van zijn dagelijkse ervaringen. Butler past ook hier de analoge redenering toe en gebruikt bepaalde, in zijn tijd nog als wonderbaarlijk beschouwde natuurverschijnselen als kometen, elektriciteit en magnetisme om het argument dat het christendom ongeloofwaardig is omdat er wonderen in voorkomen te ontkrachten, althans om het accepteren van wonderen als niet-strijdig met de rede voor te stellen.²⁴ Zich speciaal tot deïsten richtend, zegt hij dat de mens niet in staat is te voorspellen hoe de gang van zaken in de fysieke natuur zal zijn, dat er geen rationele manier is om te bepalen wat hij in dit opzicht wel en niet kan verwachten. Maar als hij al niet in staat is te oordelen over de fysieke natuur, hoe kan hij dan een

20 Butler, *Analogy*, 165.

21 Butler, *Analogy*, 144.

22 Butler, *Analogy*, 149

23 Butler, *Analogy*, II, hfdst. 5.

24 Butler, *Analogy*, 170-171.

oordeel vellen over God's regering over en zijn ingrijpen in de loop der dingen? Hoe kan hij denken competent te zijn om wonderen of het ingrijpen door God van de hand wijzen (zoals de deïsten deden), als hij al niet weet wat de "normale" gang van zaken in de fysieke wereld is? "If he were not a judge of the wisdom of the ordinary administration, there is no reason to think he would be a judge of the wisdom of the extraordinary."²⁵ Indien "extraordinary phenomena of nature" bestaan dan kunnen ook wonderen bestaan en is de bijbelse openbaring wat dit aangaat volkomen geloofwaardig: "it might be part of the original plan of things, that there should be miraculous interpositions."²⁶ Aldus worden zijns inziens de waarheid en betrouwbaarheid der bijbelse openbaring "bewezen" door de wonderen die erin beschreven worden.

Dat het voorkomen van wonderen in de bijbel, en bij extensie ook onduidelijkheid van stijl, duister taalgebruik, conflicterende uitspraken van de bijbelschrijvers, disputen over het auteurschap der verschillende bijbelboeken en dergelijke, krachtens Butler's (en Origenes') analogie niet aangevoerd kan worden als argument tegen het christendom, aangezien soortgelijke ongerijmdheden en tegenstrijdigheden ook in het ondermaanse voorkomen, wil niet zeggen dat men niet kan twijfelen aan het openbaringskarakter van het christendom als zodanig.²⁷ Om die twijfel weg te nemen dient de rede te bepalen of de bijbelse openbaring "contains things plainly contradictory to wisdom, justice or goodness, to what the light of nature teaches us of God."²⁸ Volgens Butler zijn die er niet, wie ze wel denkt te zien wordt misleid door onwetendheid, want de structuur van de fysieke wereld en die van de moraal zijn zodanig dat ze niet strijdig zijn met God's wijsheid, rechtvaardigheid en goedheid. Voor die gevallen waarin dat wel zo schijnt te zijn, wijst hij op de soevereiniteit van God, aangezien hij het is die bepaalt wat goed en kwaad is. Bijvoorbeeld: het recht op leven en bezit is een geschenk van God; diefstal en moord zijn daarom verboden. Zodra God dit recht echter wegneemt zijn diefstal en moord geen onrecht meer.

God herwaardeert soms normen en waarden, wat enerzijds gezien kan worden als een voorbeeld van de bovengenoemde cesuur tussen christendom en natuurlijke religie, anderzijds op gespannen voet lijkt te staan met wat Butler zegt over de onveranderlijkheid van morele waarden zowel in dit leven als in het volgende. Want uitvoerig betoogt hij dat de kwalificaties deugd en ondeugd, goed en kwaad, geen toegevoegde of toevallige waarden of tendenties zijn, maar "founded in the nature of things": een daad, een wens, een streven, een hartstocht, is van zichzelf goed of slecht en dus straf- of lofwaardig. Hoewel hij de lezer bezweert dat het slechts om enkele gevallen in de bijbel gaat waar God waarden verandert, introduceert hij een element van willekeur, dat de verdedigbaarheid van zijn standpunt ten aanzien van de eeuwige en onveranderlijke moraal niet ten goede komt.²⁹

9. Butler's Drie-eenheid

Butler maakt het zijn rationalistische opponenten niet moeilijker dan nodig is: "God is the Governor of the World, upon the evidence of reason; Christ is the Mediator between God and man, and the Holy Ghost our Guide and Sanctifier, upon the evidence of revelation."³⁰ Alle drie hebben hun "proper office" in de verlossing van de mens. Dat betekent dat elementen van zowel de natuurlijke

25 Butler, *Analogy*, 170.

26 Butler, *Analogy*, 167.

27 Butler, *Analogy*, 174.

28 Butler, *Analogy*, 182.

29 Butler, *Analogy*, 182-183.

30 Butler, *Analogy*, 147, 149, 150. Cursivering door de auteur.

ke religie als de openbaring hun legitieme plaats in de kerk en de theologie hebben, zoals de doop in de naam van de Vader, die op de natuurlijke religie gebaseerd is, en de doop in de naam van de Zoon en de Heilige Geest, die ontleend is aan de openbaring. De rede en de openbaring leveren zowel gezamenlijk als ieder afzonderlijk de uitgangspunten van een reeks verplichtingen, taken, geboden en instellingen. Afhankelijk van de geboden en instellingen gaat het verwaarlozen ervan in tegen hetzij de rede, hetzij de openbaring, waarbij Butler aantekent dat de deugden der natuurlijke religie ook door de openbaring worden bevolen, want deze laatste omvat en beveelt alle deugden te koesteren, de geopenbaarde en de natuurlijke. Aangezien de bijbelse openbaring het primaat heeft boven de natuurlijke religie en beide dezelfde goddelijke auteur hebben, beveelt de eerste niets waartoe de tweede niet ook verplicht. Butler volgt hier een gelijksoortige ingewikkelde redenering als die welke hij hanteert voor zijn bewijs en verklaring van God's morele regime; in beide gevallen hebben overtredingen dezelfde consequenties.³¹

For, as the natural consequences of vice in this life are doubtless to be considered as judicial punishments inflicted by God, so likewise, for aught we know, the judicial punishments of the future life may be, in a like way, or a like sense, the natural consequence of vice of men's violating or disregarding the relations [*i.e.* with Christ and the Holy Ghost] which God has placed them in here, and made known to them.³²

Dit betekent dat de historische kerk gebouwd is op zowel de natuurlijke religie als de christelijke openbaring. Butler houdt zijn opponenten voor dat het daarom in strijd met de rede zou zijn als ze zich in de kerk niet thuis zouden voelen.

Butler's ideeën omtrent God's morele regime bepalen mede zijn visie op de betekenis van Christus en de Heilige Geest. Wie dat regime negeert, diskwalificeert zich voor het toekomstige leven dat Christus voor zijn discipelen heeft voorbereid. De bijstand van de Heilige Geest is dan vereist om de mens te vernieuwen waardoor hij geschikt gemaakt wordt, doch die bijstand krijgt hij niet zonder gebruik te maken van de middelen die daarvoor door God gegeven en bevolen zijn: "the whole analogy of nature shows, that we are not to expect any benefits, without making use of the appointed means for obtaining or enjoying them".³³

10. Het eeuwig lot

De essentie van het denken van bisschop Butler is dat de consequenties van bepaalde gedragingen misschien niet tijdens iemands leven geheel manifest worden maar dat vergelding en beloning zeker in het hiernamaals zullen volgen: immers "why should God appoint a law so wise, and so universal here, that is to fail the moment we pass to some other part of our being?" in de woorden van commentator Barnes.³⁴ Butler wijst de rationalist, de scepticus, de deïst en de atheïst er niet alleen op dat "the Author of nature is not indifferent to virtue and vice", maar ook dat dit "credible" is volgens hun eigen rationalistische manier van denken. Er is alle reden om de waarheid van het christendom aan te nemen. Hoewel hij toegeeft dat zijn redenering op basis van analogie niet volledig onweerlegbaar is, waarschuwt hij hen dat ze hierin toch voldoende aanleiding zouden moeten vinden hun leven en denken opnieuw in te richten. Om in een volgend leven gelukkig te

31 Butler, *Analogy*, 150-151.

32 Butler, *Analogy*, 154.

33 Butler, *Analogy*, 154.

34 Butler, *Analogy*, (1839), xxi.

worden, moeten zij zich aan deze zijde van het graf reeds inspannen en “behave so as that we may escape that misery, and obtain that happiness in another life, which we not only suppose ourselves capable of, but which we apprehend also is put in our own power.”³⁵

Het doel van zijn *Analogy*, het overtuigen en tot inkeer brengen van de losbandige, de atheïst, twijfelaar en de rationalist door de rede een zo prominent mogelijke plaats te geven in de theologie, dwingt Butler tot het standpunt dat de mens zijn eeuwig lot deels in eigen handen heeft. Hij waarschuwt hen die in de foutieve mening verkeren dat God louter goedheid is, dat bij hem rechtvaardigheid hetzelfde is als welwillendheid en dat hij voor alle mensen eeuwige gelukzaligheid wil; integendeel, eenieder zal bestraft of beloond worden naar de mate en de aard van zijn daden.³⁶ Een deugdzaam leven is een kwestie van zelftucht, want “virtue, made habitual by discipline under probation, becomes victorious”.³⁷ Maar hoe men zich ook inspannt en anders dan veel van Butler’s tijdgenoten dachten, zonder de interventie door Christus “to prevent that punishment, or put us in the condition, which we should have been in, had we preserved our innocence” gaat het niet.³⁸ Zijn specifieke rol kan echter niet uit de natuurlijke theologie afgeleid worden; die rol is alleen vanuit de openbaring bekend.

11. Korte nabeschuiving

11.1 *Het bestaan van God*

Afgezien van de vraag of Butler’s toepassing van Origenes’ these niet neerkomt op de introductie van een cirkelredenering – hij ontleent argumenten aan het christendom om de waarheid van het christendom te bewijzen –, is een ernstige omissie in zijn werk dat hij geen belangstelling heeft voor enig bewijs van het bestaan van God. Hij neemt het aan op gezag van anderen: “that there is an intelligent Author and natural Governor of the world is a principle gone upon in the foregoing treatise, as proved, and generally known and confessed to be proved”.³⁹ Een behandeling van die vraag is met het oog op het kernthema van zijn werk, het bestaan van een door God ingesteld moreel regime, juist een eerste vereiste. Aangezien hij dat bewijs niet levert, hangt zijn betoog over goed, kwaad en rechtvaardigheid in de lucht, ook al noemt hij ze “matters of fact”.⁴⁰

11.2 *Schaduwzijde*

Soms speculeert en reflecteert hij er lustig op los, wat door hem gepresenteerd wordt als het geven van rationele argumenten doch meer weg heeft van een ingewikkelde moraliserende preek, al was dat niet zijn bedoeling. Vaak overtuigt hij niet. De Niceaanse dualistische materie-geestopvatting, waarop zijn denken mede gebaseerd is, stond in zijn tijd al onder druk, van welk feit men noch bij hem noch bij Barnes, Napier en andere hagiografen iets terugvindt. Butler presenteert in de loop van zijn betoog een opvallende conclusie (zie citaat op pag. 8), doch die brengt het gebouw van het post-Niceaanse christendom niet aan het wankelen, is er hoogstens een kleine uitbouw van.

Die uitbouw is echter niet van gevaar ontbloot. Hij zegt dat men onverwachte tegenspoed en ellende in iemand’s leven dient te zien als het gevolg van ongewenst of misdadig gedrag. Of om

35 Butler, *Analogy*, 31.

36 Butler, *Analogy*, 45, Deel I, hfdst. 4.

37 Gillett, *God in Human Thought*, II, 710.

38 Butler, *Analogy*, 200.

39 Butler, *Analogy*, 134.

40 Butler, *Analogy*, 138.

in zijn redeneertrant te blijven: wie zijn hele leven hard gewerkt heeft, zich aan de wet gehouden heeft, veel goeds heeft gedaan en een bron van geluk en welvaart voor zijn omgeving is geweest, maar onverwacht en naar het schijnt onverdiend tegenslag ondervindt kan worden geconfronteerd met onbewijsbare verdachtmakingen en beschuldigingen van ooit begane, doch onbekende of vergeten zonden, die thans kennelijk vergolden worden. Dat zal in eerste instantie Butler's bedoeling niet geweest zijn, daar hij slechts een sceptische en ongelovige generatie ervan wilde overtuigen dat afwijzing van het christendom in strijd was met de rede en hen aansporen alle losbandigheid na te laten aangezien die niet onbestraft blijft, doch de conclusie is snel getrokken.

Onrecht in de wereld wijst er volgens sommigen op dat er geen God bestaat, volgens anderen dat hij, indien hij wel bestaat, een onrechtvaardige despoot is. Butler neemt aan dat God bestaat en wil aantonen dat hij geen despoot is, maar straft en beloont conform overtreding en verdienste van de mens. Zijn analyse van wat tegenwoordig wel "la condition humaine" genoemd wordt is echter oppervlakkig en zijn beroep op en selectie van "ervaringen" als geloofwaardige aanwijzingen voor het bestaan van een eeuwige morele orde is van zodanige aard dat de gewenste uitkomst verzekerd is.⁴¹

Een ander, hiermee samenhangend bezwaar tegen Butler's visie is dat er volgens hem geen onderscheid bestaat tussen een daad, feit of gebeurtenis en de morele duiding daarvan, aangezien een daad of gebeurtenis zijn eigen morele kwalificatie in zich bergt, die onder alle omstandigheden hetzelfde, onveranderlijk en van alle tijden is: "moral duties arise out of the nature of the case itself, prior to external command".⁴² Met andere woorden, op basis van de natuurlijke religie liggen deugd en ondeugd voor altijd vast (in onderscheid tot "positive duties" en "a few Scripture precepts", die tot de geopenbaarde religie behoren en soms afwijken van wat men had verwacht, doch dat zijn er niet veel). Afgezien van het feit dat een dergelijk standpunt onaanvaardbaar was voor menig Verlichtingsdenker en vrije geest, laat de historische werkelijkheid zien dat een "objectieve", onverbreekelijke band tussen daad of feit en beoordeling van die daad of dat feit niet bestaat en nooit bestaan heeft.

12. Slotopmerkingen

Butler heeft geprobeerd door een vlucht naar voren een bijdrage te leveren aan het stuiten van de sluipende secularisatie waaraan Europa sinds het uiteenvallen van het Rooms-Katholieke geestelijke imperium, de Reformatie en de opkomst van de Verlichting en de natuurwetenschappen ten prooi viel. Hierin is hij niet geslaagd, althans niet met het hier besproken betoog.

Een andere opmerking die gemaakt kan worden is dat Butler's theorie van God's morele regime gemakkelijk misbruikt kan worden en is misbruikt, en dan toont ze de zwarte achterzijde van zijn vorm van christendom. Vanuit zijn visie kan men allerlei onrecht en tegenspoed niet alleen verklaren maar ook verdedigen, tot massa- en volkerenmoord aan toe. Hoewel hij binnen de Anglicaanse kerk vandaag de dag nog een zekere status schijnt te hebben, heeft hij zijn strijd tegen de Verlichting verloren en is hij bij het bredere publiek in de vergetelheid geraakt. Moge dat zo blijven.

41 Butler, *Analogy*, 32.

42 Butler, *Analogy*, 155.

Literatuur

Barnes, A., "Review of Butler's Analogy of Natural And Revealed Religion", in: *The Quarterly Christian Spectator. Conducted by an Association of Gentlemen*. Deel II, 1830 (New-Haven: A.H. Maltby) 694-719; herdrukt in: J. Butler, *The Analogy of Religion, Natural and Revealed, to the Constitution and Course of Nature*. With an introductory essay by Albert Barnes. New stereotype edition. New York: Robinson & Franklin, 1839

Butler, J., *The Analogy of Religion, Natural and Revealed, to the Constitution and Course of Nature*. Londen: J., J. en P. Knapton, 1736

Butler, J., *The Analogy of Religion, Natural and Revealed, to the Constitution and Course of Nature*. With an introductory essay by Albert Barnes. New stereotype edition. New York: Robinson & Franklin, 1839

Darwall, S.L., "Introduction", in: Joseph Butler, *Five Sermons*. Indianapolis: Hackett, 1983

Gillett, E.H., *God in Human Thought; or, Natural Theology traced in Literature, Ancient and Modern, to the time of Bishop Butler*. 2 delen. New York: Scribner, Armstrong & Co., 1874

[Hume, D.,] *A letter from a gentleman to his friend in Edinburgh: containing some observations on a specimen of the principles concerning religion and morality, said to be maintain'd in a book lately publish'd, intituled, A Treatise of Human Nature, &c.* Edinburgh: 1745

Napier, J., *Lectures on Butler's Analogy of Religion, to the Constitution and Course of Nature*. Dublin: Hodges Smith and Co., 1864